
Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena*

JOSIP ŽUPANOV**

Sažetak

U članku se raspravlja o nekim aspektima kontinuiteta i promjene u hrvatskom društvu. U prvom dijelu, "Jedan sinoptički pogled na hrvatsko društvo danas", dana je panoramska snimka hrvatskog društva "iz ptičje perspektive" – njegova socijalna struktura, dominantne vrijednosti, glavni procesi: kooperacija (suradnja, solidarnost), natjecanje (kompeticija), sukob (konflikt) te glavni procesi društvene promjene: modernizacija i retradicionalizacija. Zaključuje se kako iskustvo Hrvatske pokazuje, slično kao i iskustvo većine zemalja srednje i istočne Europe koje su izašle iz komunističkog sustava, da promjena političkog vodstva i nova usmjerenja u prvi mah ne mijenjaju mnogo na dubinskim društvenim strukturama i procesima. Nove institucije, ma kakav bio njihov normativni obrazac, pokazuju težnju da se u načinu funkcioniranja približe starima. U drugom dijelu, "Dominantne društvene vrijednosti", izložen je vrijednosni sustav hrvatskog društva, tj. izdvojene su njegove dominantne vrijednosti na trima razinama: individualnoj (individualizam i utilitarizam), nacionalnoj ("herojski kodeks") i socijetalnoj (radikalni egalitarizam, autoritarnost i solidarnost). Članak se zaključuje vrednovanjem funkcionalnosti vrijednosne prtljage što ju je današnje hrvatsko društvo naslijedilo iz tradicionalnog i socijalističkog društva sa stajališta njezinih modernizacijskih potencijala i deficitata.

Glavne riječi: hrvatsko društvo, socijalna struktura, dominantne društvene vrijednosti, modernizacija, retradicionalizacija, radikalni egalitarizam, autoritarnost, solidarnost

Događaji tijekom protekle dvije godine unijeli su mnogo novih činjenica u društveni razvoj Hrvatske. Na pitanje u kojoj su mjeri ti činitelji već doveli do stvarnih društvenih promjena, može odgovoriti samo istraživanje. A istraživanje vrijedi za-

* Tekst je iz knjige Josipa Županova *Poslije potopa*, Globus, Zagreb, 1995. (četvrti dio, poglavlja 12 i 13, str. 160-184).

** *Josip Županov* (1923-2004), član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (1980-2004) i dugogodišnji profesor Ekonomskoga fakulteta (1968-1973) i Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (1973-1991) na predmetima Industrijska sociologija i Sociologija radne organizacije.

početi kad se burni tijekovi donekle smire, prijelazna stanja raščiste, a dugoročnija usmjerenja potvrde. Ovdje stoga iznosimo više polazne pretpostavke koje se temelje na neposrednom, iako nesustavnom promatranju, nego na podacima zasvjedočena znanja. Kako su se novi činitelji odrazili na društvenoj strukturi, na društvenim vrijednostima i pravilima, na društvenim procesima? Kako smo daleko stigli u hodu prema modernizaciji? Koje su mogućnosti, koje zapreke na putu prijelaza iz zatvorenog društva i društvenog vlasništva u otvoreno društvo, pretežito privatno vlasništvo i gospodarstvo slobodne utakmice?

1. Jedan sinoptički pogled na hrvatsko društvo danas

1.2. Društvena struktura Hrvatske

Temeljno pitanje u proučavanju svakog društva jest socijalna struktura. Društvena struktura u vertikalnoj dimenziji obuhvaća: društvene elite (u prvom redu politička elita, a zatim tehnokracija i druge elite); srednje slojeve (viši i niži) i profesionalnu strukturu, koji čine srž industrijsko-potrošačke slojevitosti; “niži sloj”, koji čine radništvo, seljaštvo i “sirotinja” (*underclass, Lumpenproletariat*). Za taj sloj treba ponajprije istraživanjem ustanoviti opseg i kretanje. Osnovno je pitanje: jesu li se dogodile promjene u socijalnoj strukturi u prve dvije godine postkomunističkog društva u Hrvatskoj i kakve su one?

No, prije nego što pokušamo odgovoriti na to pitanje, potrebna je metodološka napomena. Društvene elite, tehnokracija, društveni slojevi i profesionalna stratifikacija nisu realni društveni entiteti, već analitičke kategorije. U izlaganju ćemo njima operirati kao da su to realne društvene skupine, ali valja imati na umu da su to ipak samo naše analitičke konstrukcije, bez kojih ne možemo razumjeti realitete.

Uostalom, i sam je pojam društvena struktura apstrakcija, tj. naša analitička konstrukcija.¹

Prva je i najočitija promjena u tome što je stara politička elita (politokracija), koja se formirala u ratnom i poslijeratnom razdoblju, sišla s društvene scene – možemo reći da se raspala i da više ne postoji kao posebna društvena skupina. Na njezino je mjesto došla nova politička elita (koja se još formira). Međutim, prije nego što usporedimo novu političku elitu sa starom politokracijom, nameće se pitanje: je li nova elita uopće elita ili je to naprosto skupina ljudi koja faktično upravlja društvom, a da nema bitnih elitnih karakteristika? Je li i politokracija bila elita, usprkos njezinoj ideološkoj slici o samoj sebi (“avangarda”)? Neki smatraju da nova elita

¹ Ova metodološka napomena ne znači neku idealističku interpretaciju socijalnih (i drugih) struktura u ljudskom društvu, već odbijanje njihove reifikacije, tj. da se one promatraju kao nešto što “objektivno” postoji izvan i nezavisno od ljudske djelatnosti koja ih re-kreira i značenja koja ljudi pridaju proizvodima vlastite djelatnosti. Vidi Greenfeld, 1992: 17-21.

ne posjeduje bitne karakteristike prave društvene elite i da je to sloj koji se našao u poziciji da faktično vlada društvom (Pusić, 1992). Stoga bi najprimjerenije bilo da novi vladajući sloj nazivamo nova politička klasa. Mi ćemo zbog konvencije zadržati termin politička elita, ali uz napomenu da pod političkom elitom razumijevamo ono što se ponekad definira kao politička klasa.²

Vratimo se sada analizi nove političke elite. Svakako je znakovito da je znatan broj članova politokracije okrenuo kabanicu i pridružio se novoj političkoj eliti. Otuda se može očekivati stanovita simetrija između nove i stare elite. Ta se simetrija očituje u načinu formiranja elite, njezinoj reprodukciji i unutarnjem funkcioniranju. No najvažnija je sličnost u tome što ni nova elita nije prihvatila pluralističku koncepciju elita (tj. da je politička elita samo jedna od društvenih elita), nego je prihvatila koncepciju vodeće elite ("avangarde"). S obzirom na tu "vodeću ulogu", nova je elita nevjerojatno slična staroj. Tako se smjena političke elite dobrim dijelom ograničila na promjenu ideološkog predznaka i na personalne promjene. Prva je, dakle, hipoteza da se koncepcija o ulozi političke elite u društvu za sada nije promijenila.

Da li je došlo do promjene u ulozi gospodarske elite ("tehnokracija")? U starom sustavu, tehnokracija nije bila dovoljno autonomna u odnosu na politokraciju – ona se razvijala kao posebna grana političke elite. Pod utjecajem tržišnih elemenata u poslovanju, kojem je tehnokracija bila jače izložena od politokracije, dolazi do sve veće profesionalizacije menadžmenta (razvoj od političkog prema profesionalnom *managementu*) i razvijaju se elementi posebne, autonomne društvene elite (tehnokracije u punom smislu riječi). No u starom režimu još ostaje dilema: profesionalizacija ili deprofesionalizacija (profesionalni vs. politički *management*).³

Teško je ocijeniti domet profesionalizacije menadžmenta u socijalističkom razdoblju. Neki zastupaju tezu da se pri kraju tog razdoblja već formirala menadžerska, kao zasebna autonomna elita u hrvatskom društvu (Pusić, 1992). Moguće je, ipak, da se u većini poduzeća položaj i uloga tehnokracije nisu izmijenili, odnosno da će nova politička elita faktičnom etatizacijom gospodarstva i uvođenjem političkih kriterija za izbor i ocjenjivanje menadžera vratiti kotač razvoja u politički menadžment. Stoga se još ne može unaprijed odbaciti hipoteza da se ni položaj ni uloga tehnokracije nisu bitno izmijenili.

Ni ostale značajne elite, kao što su nekadanja "tehnička inteligencija" i "humanistička inteligencija", nisu stekle mnogo veću autonomiju u odnosu na vladajuću

² Autor toga termina je, naravno, Gaetano Mosca u svom napisu *Teorica dei governi e governo parlamentare*. Poblje objašnjenje Moskina pojma, kao i određenje modernog statusa "političke klase" čitatelj može naći u Shils, 1994: 184-189.

³ Vidi sedmo poglavlje, "Kamo idu hrvatski menadžeri?", Županov, 1995: 97-106.

elitu nego što su je imale u socijalističkom sustavu. A to znači (to je dalja hipoteza) da u vrhu stratifikacijske piramide nije došlo do bitnih pomaka – promjene su se svele na promjenu ideološkog predznaka i na personalne promjene.

“Srednji sloj” nalazio se još za starog režima u procesu osiromašivanja i deklarasiranja. Taj se proces u promatranom dvogodišnjem razdoblju još ubrzao: s jedne strane, čini se da je osiromašenje “srednjeg sloja”, koje se izražava u smanjivanju realnog dohotka i opadanju životnog standarda i stila života primjerenog toj klasi, opća zakonitost postsocijalizma te je prisutno u svim postsocijalističkim zemljama, a, s druge strane, ono je, bar djelomično, i rezultat ekonomskog razaranja i pustošenja Hrvatske. Dalja je, dakle, hipoteza da se trend pauperizacije “srednje klase” nastavlja i da se čak produbljuje.⁴

Što se tiče “donjeg sloja”, manualnog radništva i seljaštva, tu je proces pauperizacije još izrazitiji. Seljaštvo je u proteklih pedeset godina ne samo izgubilo politički subjektivitet kakav je imalo u predratnom, pa i ratnom razdoblju, nego je, da tako kažem, biološki, odnosno demografski degradirano i svedeno na amorfnu masu. Masovni izgon hrvatskih seljaka s njihovih ognjišta još je pojačao postojeći trend degradacije. Možemo, dakle, postaviti hipotezu da se proces degradacije seljaštva u promatranom razdoblju ubrzao.

Radništvo je u posljednje dvije godine također desubjektivizirano. U starom socijalističkom sustavu postojala je stanovita koalicija između politokracije i radništva, u kojoj je politokracija osiguravala radništvu određene “privilegije” (socio-ekonomsku sigurnost u zapošljavanju, sigurnost na radnom mjestu, koja je faktično išla do radnikova vlasništva nad radnim mjestom, određen minimum dohotka), a zauzvrat je radnička klasa, u funkciji “povijesnog subjekta”, davala legitimitet politokraciji prepuštajući joj da upravlja društvom kako želi. Ta se koalicija uoči sila-

⁴ Prof. Ichak Adizes smatra da je iščezavanje srednje klase opći proces koji se zbiva i u Americi: “Moja je hipoteza da će, gdje je god stupanj promjene velik, srednja klasa iščeznuti zato što s promjenom djeluju centrifugalne sile koje masu guraju na ekstreme. Što je veća stopa promjene, to se traži veća adaptacija, i oni koji se ne mogu adaptirati naprosto potonu u niže slojeve društva. Stoga ono što se događa u Hrvatskoj nije izuzetno. To je odraz onog što se događa diljem svijeta gdje su promjene brze i kronične” (osobna komunikacija). O toj interpretaciji valjalo bi ozbiljno razmisliti. Nakon pobjede u ratu, nova je elita revolucionarnom metlom pomela “staru srednju klasu” i nije joj bilo ni nakraj pameti da dopusti stvaranje “nove srednje klase”, jer je ideal elite bila dihotomna društvena struktura: “avangarda” – “narodne mase”. Pa ipak, usprkos vladajućoj ideologiji i socijalističkom institucionalnom poretku koji nije bio “prijateljski” prema novoj srednjoj klasi, ta se klasa formirala kao rezultat društvenih promjena (industrijalizacije i ograničene modernizacije). Njezinu je pojavu na sceni na kraju bar djelomično priznala i vladajuća ideologija. U tom smislu znakovita je evolucija Kardeljevih stavova: od “snage narodnih masa” do “pluralizma samoupravnih interesa”. Kao što su društvene promjene u doba socijalizma stvorile novu srednju klasu, tako su promjene nakon sloma socijalizma srušile tu klasu, premda su, paradoksalno, stvorile daleko povoljniji institucionalni milje za njezin dalji razvoj.

ska politokracije sa scene raspala – zamijenila ju je “nacionalna koalicija”, tj. “nacionalna homogenizacija”. Prazninu koja je time nastala u političkom spektru nisu popunile stranke ljevice. Danas radništvo nema svoje političke stranke, ostali su samo sindikati koji su preslabi da djelotvorno zastupaju interese i potrebe radnika. Dalja je, dakle, hipoteza da je došlo do velike desubjektivizacije radništva. Kakav će biti dalji razvoj, ostaje da se vidi. Da li će doći do socijalnog bunta pauperiziranog radništva, hoće li taj bunt spriječiti nacionalna homogenizacija ili će eventualno doći do nove koalicije političke elite i radništva (to je malo vjerojatno), osobito pod utjecajem sve jače radikalno-egalitarne vrijednosne orijentacije u društvu – sve su te opcije otvorene i o njima se može raspravljati.⁵

1.2. Društvene vrijednosti

Bitnu odrednicu sociološkog (antropološkog) pojma kultura čini normativno-vrijednosni kompleks. Taj kompleks obuhvaća društvene norme, društvene vrijednosti i ideologije. Mi ćemo za dalju analizu izdvojiti društvene vrijednosti. Obradujući društvene vrijednosti, nećemo pokušati prikazati cjelokupni vrijednosni sustav hrvatskog društva, jer to ne dopušta karakter i opseg ovog rada. Umjesto toga, pokušat ćemo izdvojiti samo neke dominantne vrijednosti u suvremenom hrvatskom društvu. Dominantne vrijednosti prikazat ćemo na tri razine: individualnoj, socijetalnoj i nacionalnoj. Na svakoj od te tri razine izdvojit ćemo dominantnu vrijednost.

Na individualnoj razini postojala je, ali je bila prigušena vrednota utilitarizma i profiterstva (bogaćenja). Sada je ta vrijednost buknila punom snagom zbog rasapa samoupravne ideologije i prihvaćanja slobodne ekonomske utakmice. Neograničeno bogaćenje, kao glavna individualna vrijednost, toliko je snažno da ugrožava i modernu tržišnu ekonomiju i moralni sustav društva. Na nacionalnoj razini glavna je vrijednost “herojski kodeks” (kako ga je nazvala Vera St. Erlich). U revolucionarnim vremenima herojski se kodeks pretvorio u autoritarnost, pri čemu je autoritarnost poistovječena s ekonomskom i društvenom efikasnošću. Ta je autoritarnost u posljednjim godinama starog režima, zbog pokušaja politokracije da se prilagodi novom vremenu, bila nešto oslabila. Međutim, dolaskom nove političke elite autoritarnost se opet pojačala.

Na socijetalnoj (globalnoj) društvenoj razini glavna je vrijednost radikalni egalitarizam. To je “filozofija” koja ujednačava ljude prema dolje. U ekonomskom životu, to je “teorija jednakih trbuha” (uravnilovka), a na intelektualnom planu “teorija jednakih sposobnosti” (“intelektualna uravnilovka”). Tu je vrednotu socijalistička Jugoslavija naslijedila iz tradicionalnog društva, a Hrvatska ju je sada naslijedila iz

⁵ Te su opcije, bar usputno, dotaknute u osmom, desetom i četrnaestom poglavlju (“Mit o socijalnoj bombi”, “Postoji li ‘antiradnički sindrom’ u Hrvatskoj?”, “Štrajk i javno mnijenje”, Župnov, 1995: 110-122; 135-142; 185-194).

socijalističkog društva. Kakvi su trendovi? S teorijskog gledišta, radikalni je egalitarizam najprimjerenija filozofija u vrijeme bijede i oskudice, u vrijeme relativne, a pogotovo apsolutne deprivacije. Stoga predlažemo ovu hipotezu: radikalni egalitarizam i “egalitarni sindrom” (tj. baterija kolektivnih stavova organiziranih oko te centralne vrijednosti) i dalje će jačati nasuprot vrijednostima tržišne ekonomije i poduzetništva. Ukratko, pretpostavljamo da će vrijednosni dvojac radikalni egalitarizam – autoritarnost prevladavati na hrvatskoj društvenoj sceni i u doglednoj budućnosti.

Vrijednosti se mogu nalaziti u konfliktu. To se ponajprije odnosi na sukob između individualnog utilitarizma na jednoj strani i socijetalnog egalitarizma na drugoj strani. Postavlja se pitanje: da li elementarna provala utilitarizma u postkomunističkom razdoblju uopće dopušta radikalni egalitarizam – neće li se radikalni egalitarizam istopiti pred navalom sirovog individualizma? Čovjek na različitim razinama može zastupati kontradiktorne vrijednosti. Tako pojedinac koji teži individualnom bogaćenju može na socijetalnoj razini zastupati stav: nitko ne smije dobiti više od mene, a to je u biti egalitarni stav (filozofija izjednačavanja ljudi prema dolje). Pogotovo je moguća koegzistencija divergentnih vrijednosti kad se jedna vrednota zastupa na eksplicitnoj, dok se radikalni egalitarizam zastupa na implicitnoj razini. Na eksplicitnoj socijetalnoj razini zastupaju se vrijednosti tržišne ekonomije, privatnog poduzetništva i profita, vrijednosti koje su kompatibilne s individualizmom i utilitarizmom.

1.3. Društveni procesi

Društveni procesi predstavljaju repetitivne oblike ponašanja na koje nailazimo u društvenom životu. U literaturi se spominju sljedeći procesi: 1) suradnja (kooperacija, solidarnost), 2) natjecanje (kompeticija), 3) sukob (konflikt), 4) akomodacija, 5) asimilacija, 6) održavanje granica grupe (*boundary maintenance*) i 7) sistemska povezanost (*systemic linkage*). U ovom pregledu ograničit ćemo se na prva četiri procesa.⁶

Proces kooperacije (suradnje) integrativni je društveni proces koji se ekonomski temelji na društvenoj podjeli rada, a vrijednosno na grupnoj i društvenoj solidarnosti. Stoga taj proces nalazimo u svakom društvu. U samoupravnom društvu naglasak je bio upravo na procesu kooperacije. “Dogovorna ekonomija” zamišljena je kao mreža “društvenih ugovora” i “samoupravnih sporazuma” koji su suprotstavljeni natjecanju u okviru tržišne ekonomije. Osim toga, naglašava se socijalizacija privatne poljoprivrede pomoću različitih oblika kooperacije društvenih poduzeća s individualnim poljoprivrednicima.

⁶ Društveni procesi sistematizirani su prema Horton/Hunt, 1968: 298-318. U nas sustavnih studija o većini tih procesa – izuzevši industrijski konflikt (štrajkovi) i međuetnički konflikt (u najnovije vrijeme) – nije bilo.

U postkomunističkom razdoblju smanjuje se naglasak na kooperaciju iz samoupravnog razdoblja, ali se zbog specifičnih ratnih prilika, koje su dovele do velikog egzodusa pučanstva iz okupiranih krajeva, ponovno naglašava kooperacija, odnosno solidarnost u zbrinjavanju prognanika i izbjeglica te u obrani zemlje. Mnogi ljudi primaju prognanike u svoje domove, premda i sami jedva krpaju kraj s krajem. Mnogi ljudi skupljaju i daju materijalnu i financijsku pomoć za prognanike i izbjeglice, i to na razne načine. Ukratko, masovna je solidarnost na djelu, ona se propagira u medijima i visoko se društveno cijeni.

Proces natjecanja bio je u komunističkom razdoblju prigušen – osobito u ekonomiji, gdje umjesto zdrave konkurencije prevladavaju monopoli. Ipak, na nekim se područjima naglašava kompeticija – na primjer, prilikom popunjavanja radnih mjesta i prilikom izbora na različite funkcije. Ali kompeticija prema sposobnosti više se naglašava nego što se uistinu primjenjuje. Natječaji su često lažirani, kandidati se biraju više na temelju neformalnih veza negoli na osnovi pokazanih sposobnosti. Na razne političke i društvene funkcije kandidati se biraju uglavnom na temelju “moralno-političke podobnosti”, a to znači na osnovi lojalnosti vladajućoj eliti, a ne pokazanih sposobnosti. Danas se formalno ističe natjecanje kao princip u ekonomskoj i dugim djelatnostima, ali u stvarnosti – daleko smo od toga da se ekonomski život vodi na osnovi slobodne konkurencije, a izbor na razne društvene položaje da se provodi na temelju demokratske institucije natječaja. Promjene su još i sada više verbalne negoli stvarne.

Dok se proces natjecanja za određena vrijedna društvena dobra (i ekonomska i neekonomska) događa u okvirima određenih propisa i “pravila igre”, konflikt je kompeticija za ta vrijedna dobra bez poštivanja pravila igre, primjenom sile ili prijetnje silom. Prije sloma komunizma na sceni je sve više dominirao “industrijski konflikt” kao osnovni oblik konflikta u društvu – sukob između onih koji upravlja ju i onih kojima se upravlja. Sukob se pokušavao rješavati “institucionalizacijom konflikta”, gdje na jednoj strani imamo poslodavce i menadžere, na drugoj radnike i njihove predstavnike (sindikati), a na trećoj strani regulatorne državne organe. U društvu tržišne ekonomije i privatnog vlasništva to je upravo glavni oblik reguliranja konflikta. Međutim, u postkomunističkom razdoblju u prvi plan izbija konflikt između različitih nacionalnih i etničkih zajednica, a to je regresija u odnosu na situaciju u zreлом industrijskom društvu. Taj se konflikt ne može u cjelini rješavati institucionalizacijom – tu je potrebna akomodacija. Akomodacija je proces razvijanja privremenih radnih sporazuma između pojedinaca i grupa u konfliktu. Riječ je o tome da se utvrdi *modus vivendi*, pri čemu temeljni konflikt ostaje neriješen. To je zapravo sociološki sadržaj sintagme “suživot” (živi i daj drugome da živi). U međuratnom razdoblju to je bio jedan od načina rješavanja konflikata naslijeđenih iz Drugog svjetskog rata, a razvijao se osobito na mikrosocijalnoj (interpersonalnoj)

razini. Mnogi Srbi i Hrvati živjeli su kao dobri susjedi, čak i prijatelji, bez obzira na međuetničke sukobe iz vremena rata. Sada je novi rat pokidao te interpersonalne odnose, a konflikt se prenio na onu razinu na kojoj je najrazorniji – na mikrosocijalnu razinu. Rješavanje tog konflikta pretpostavlja novu akomodaciju (suživot) na mikrorazini. Međutim, pitanje je kako i da li se to sada uopće može postići. Stoga je dalja hipoteza da je proces akomodacije u ratu i neposredno nakon njega teško ostvariv.⁷

Što će se dogoditi s procesima konflikata nakon završetka rata? U prvom, na žalost duljem razdoblju dominirat će međuetnički konflikt između hrvatskog pučanstva koje se vratilo u svoje porušene domove i zatečenog srpskog stanovništva u tim krajevima. Ali naglasak će se postupno pomicati na industrijski konflikt – ponovno će se govoriti o “socijalnoj bombi”, koje eksplozija prijete razornim posljedicama za hrvatsko društvo. Međutim, latentno su prisutne i druge vrste konflikata. Postoji latentan konflikt između izbjeglica i lokalnog starosjedilačkog stanovništva. Konflikt se može manifestirati kao sukob oko boravka izbjeglica u hotelima uoči turističke sezone, kada hotele valja isprazniti, popraviti i prirediti za glavnu turističku sezonu.⁸ Latentno je nazočan još jedan oblik konflikta – na jednoj strani između nezadovoljnika, ali poklonika novog sustava, s infiltriranim elementima starog, kompromitiranog sustava, koji su se ugradili u sklopove novih društvenih elita i, na drugoj strani, uloge novopridošlih iseljenih Hrvata koji preuzimaju značajne funkcije u društvu, a osobito funkcije povjerenja. Ti konflikti vrtjet će se oko političke vlasti, moći i drugih “društvenih nagrada”. Kakva će biti dinamika i rezultat toga potencijalnog konflikta, zasad se ne može predvidjeti.

1.4. Društvena promjena – modernizacija i tranzicija

Kada je riječ ne o repetitivnim, nego o novim oblicima ponašanja, govorimo o društvenoj i kulturnoj promjeni. Opseg i intenzitet promjena može biti vrlo različit – od mikropromjena u ponašanju do globalne društvene promjene, tj. do promjene globalnog društvenog sustava. Nas ovdje zanimaju globalne društvene i kulturne promjene.

Takvu globalnu promjenu predstavlja proces koji ekonomisti nazivaju industrijalizacija, a sociolozi modernizacija tradicionalnih društava.

Koji su dometi modernizacije dosegnuti u komunističkom društvu u Hrvatskoj? Tijekom poslijeratne industrijalizacije izvršena je, u stanovitom stupnju, mo-

⁷ Vidi drugo i treće poglavlje (“Jugoslavenska ideja pod ruševinama Vukovara”, “Buđenje demona – teorija i praksa etničkog čišćenja”, Županov, 1995: 36-43; 44-52).

⁸ O tim sukobima (osobito na otoku Visu, Primoštenu i Šibeniku) znale su procuriti neke informacije u dnevnom tisku u 1993. U novije vrijeme o tome se ništa ne čuje.

dernizacija hrvatskog društva u ovim sektorima: demografska kretanja stanovništva, urbanizacija sela, nacionalizam (nasuprot tradicionalnom lokalizmu), nova podjela rada, veliki bum na području obrazovanja, stvaranje moderne industrijske stratifikacije, očekivanja rasta standarda, transformacija obitelji. Proces nije tekao ravnomjerno i bio je povezan s mnogim aberacijama i stranputicama (npr. forsiranje teške industrije i demografsko uništenje sela).⁹ U posljednjoj dekadi pojavili su se trendovi dezindustrializacije i devolucije društvenog sustava.

Trendovi retradiconalizacije hrvatskog društva nastavljaju se ne samo na sektoru materijalnog života društva nego i u nekim drugim područjima društvenog života. Tako se danas čuje teza da hrvatski nacionalizam nije identičan nacionalizmu na Zapadu u vrijeme formiranja modernih nacionalnih država, nego da je to zapravo tribalizam. Možda bi bilo točnije umjesto o retribalizaciji govoriti o retradiconalizaciji hrvatskog društva.¹⁰ I na području religioznog života svjedoci smo okretanja trenda prema sekularizaciji u suprotnom smjeru – jačanje religioznog osjećaja, vjerske prakse i političke aktivizacije vjerske elite, tj. klera, a to je nesumnjivo jedan oblik retradiconalizacije. Projekt društvene i moralne obnove hrvatskog društva, koliko se to može razabrati, na crti je retradiconalizacije.

Propast komunističkog sustava otvorila je i drugi proces, koji je bitno povezan s problemom modernizacije – proces tranzicije iz socijalističkog društva u moderno kapitalističko društvo, u društvo tržišne ekonomije i privatnog vlasništva. Taj je proces mučan i neizvjestan u svim postkomunističkim zemljama, a posebno u ratom razorenoj Hrvatskoj. U njemu kao da ponovno jačaju neke antimodernističke karakteristike komunističkog društva koje je doživjelo slom.

Čini se da su se i u Hrvatskoj zasad očuvali obrasci komunističkog društvenog sustava sa svim trendovima svojstvenim tom sustavu. U čemu se sastoje ti obrasci? Da li u starim partijskim kadrovima koji su preplavili novu elitu, ili u naslijeđenim socijetalnim vrijednosnim kodovima (dvojac radikalni egalitarizam – autoritarnost), ili u socijalnom karakteru stanovništva koji je formirao stari sustav, ili naprosto u inertnosti birokracije i inerciji svakodnevnog života? Ili u svim tim činiteljima zajedno?

U cjelini, iskustvo Hrvatske pokazuje, slično kao i iskustvo većine zemalja srednje i istočne Europe koje su izašle iz komunističkog sustava, da promjena političkog vodstva i nova usmjerenja u prvi mah ne mijenjaju mnogo na dubinskim

⁹ “Aberacije” (a cjelokupan socijalistički projekt se može shvatiti kao velika povijesna aberacija na putu modernizacije) bile su toliko velike da se može govoriti o “polumodernizaciji”.

¹⁰ Tendencija retradiconalizacije – uz desekularizaciju, koja ponekad poprima groteskne oblike što su i samoj Crkvi neugodni – najjače je izražena na području obrazovanja. – J. Županov, “Iz jedne iluzije u drugu”, *Slobodna Dalmacija*, 27. prosinca 1994.

društvenim strukturama i procesima. Nove institucije, ma kakav bio njihov normativni obrazac, pokazuju težnju da se u načinu funkcioniranja približe starima.

U isti mah, ovim se promjenama otvaraju ipak dramatične mogućnosti. Uza svu retraditionalizaciju, malo je vjerojatno da bi se nadomak trećeg tisućljeća odrednice društvenog razvoja u Hrvatskoj mogle vratiti na idilične predodžbe o nekom tradicionalnom društvu. Ako nema puta natrag, i put naprijed – u funkcionalno diferencirano pluralno moderno društvo – još je posve neizvjestan. Rat je potresao čitavo društvo. Za mnoge, egzistencijalna pitanja preživljavanja, obrane i povratka zasjenjuju sve ostalo. Utjecaj gubitaka nanesenih ratom tek će u budućnosti doći do punog izražaja. Dublji utjecaji mržnje i gorčine nakupljene zbog rata vjerojatno će još dugo djelovati. Treba goleme društvene i moralne stvaralačke energije da izađemo opet na cestu napretka.

2. Dominantne vrijednosti hrvatskog društva

2.1. Uvodna objašnjenja

Naslov ovog teksta nije slučajan. Njime želim naglasiti suštinsku razliku između pojma “dominantne vrijednosti” i “temeljne vrijednosti”. Termin “temeljne vrijednosti” nosi u sebi vrijednosni naboj, tj. sadrži naše vrednovanje samih vrijednosti. Definirati temeljne vrijednosti znači postaviti pitanje: na kojim bi se vrijednostima trebalo temeljiti hrvatsko društvo? To je pitanje legitimno, ali na njega moraju odgovoriti filozofi i teolozi. Sociolozi trebaju odgovoriti na drugo pitanje: koje vrijednosti doista postoje i dominiraju na hrvatskoj društvenoj sceni? Dakle, sociolozi promatraju vrijednosti kao da su društvene činjenice, kao fakticitet. Istraživanje vrijednosti kao činjenica pripada u domenu sociološke struke – i ja kao profesionalni sociolog želim ostati u tom okviru. To ne znači da se sociolog ne smije upuštati u ocjenjivanje postojećih vrijednosti, ali nije zadatak sociologa da ocjenjuje koje su vrijednosti poželjne s nekog višeg, da ne kažem apsolutnog, stajališta. Njegov je zadatak mnogo skromniji: on treba ispitati da li i koliko su postojeće vrijednosti funkcionalne sa stajališta ekonomskog i socijalnog razvoja hrvatskog društva, na što ću se i osvrnuti u zaključnom dijelu ovog teksta.

Kao dalje ograničenje, ovdje neću obuhvatiti neke univerzalne ljudske i kršćanske vrijednosti koje također postoje kao fakticitet i mogu se empirijski dokazati. Te ću vrijednosti – u pomanjkanju boljeg termina – nazvati “etičke vrijednosti” ili “duhovne vrijednosti”. Ograničit ću se na drugu vrstu vrijednosti koje bih – opet u pomanjkanju adekvatnijeg termina – nazvao “partikularne” ili “sekularne” vrijednosti. Etičke ili duhovne vrijednosti prepuštam drugima koji su za to kompetentniji.

Prije no što pristupim određivanju društvenih vrijednosti u našem društvu, trebalo bi definirati pojam društvene vrijednosti (ili vrednote). Iz mnoštva teorijskih

definicija koje susrećemo u literaturi izdvojit ću i grubo simplificirati poznatu definiciju američkog socijalnog antropologa C. Kluckhohna i odrediti pojam na ovaj način: društvena vrijednost jest koncepcija poželjnog stanja u društvu, koja pruža opća mjerila za ponašanje (dakle, postaje temeljem društvenih normi) i služi za opravdanje ili osuđivanje određenog stanja u društvu. Iz toga vidimo da društvena vrijednost ima dva aspekta: valorizacijski i ideološki.

Ostaju nam još neka metodološka pitanja. Kako ćemo utvrditi što jest, a što nije društvena vrijednost? To pitanje možemo preformulirati: u kojim se oblicima manifestira vrijednost? Vrijednosti se pojavljuju u dva oblika: kao eksplicitne i implicitne vrijednosti. Eksplicitne su vrijednosti izrijekom formulirane i javno proglašene, dok su implicitne vrijednosti konstrukti izvedeni ili, moglo bi se reći, destilirani iz promatranja stvarnog ljudskog ponašanja. Eksplicitne vrijednosti mogu – premda ne moraju – biti puke deklaracije po kojima se ljudi ne ravnaju u svom ponašanju, dok su implicitne vrijednosti uvijek stvarne vrijednosti, jer su i izvedene iz stvarnog ponašanja. U daljem tekstu stavit ću naglasak na implicitne vrijednosti, premda neću sasvim zanemariti ni eksplicitne.

Tu je, nadalje, pitanje: kako iz guste šume društvenih vrijednosti izdvojiti nekoliko vrednota koje su dominantne? Tu moram poći od saznanja da su društvene vrijednosti centrirane na različite razine društvenosti (*levels of centeredness*). Ima pet glavnih razina: 1) individualna razina, 2) grupna razina, 3) nacionalna razina, 4) socijetalna razina i 5) općeljudska i ekološka razina. Kako bismo izbjegli terminološku zabunu, ovdje moram objasniti dva srodna termina: “društveno” i “socijetalno”. Društveno je generički pojam za objašnjenje objektivnih fenomena: on je na istoj interpretativnoj razini kao i “fizikalno”, “kemijsko”, “biološko”, “psihološko” itd. Sve vrijednosti bez obzira na razinu usmjerenosti jesu “društvene”. “Socijetalno” je samo jedna razina “društvenog”, to je razina globalnog društva. “Socijetalno” je, dakle, uži pojam od “društvenog”. Prema tome, socijetalne su vrijednosti one vrijednosti koje su centrirane na globalno društvo.

U daljem izlaganju ograničit ću se na tri razine: individualnu, nacionalnu i socijetalnu.

Završio bih ova uvodna objašnjenja problemom izvora saznanja o društvenim vrijednostima. Ako vrijednosti određujemo kao društvene činjenice, onda moramo o njima govoriti na temelju empirijskih saznanja. Ja to dijelom i činim – premda u ovom kratkom tekstu ne mogu precizno navesti izvore. No u pomanjkanju empirijskih podataka, pribjegavam i hipotezama, oslanjajući se na teorijsku literaturu, pa i na nesustavna opažanja. Naravno, time se izlažem prigovorima da neke vrijednosti koje sugeriram ne postoje u stvarnosti ili da nisu dominantne. Dakako, taj rizik moram prihvatiti. Ali jedan argument koji bi se mogao potegnuti unaprijed odbacujem – to je argument nekonzistentije, tj. da sugerirane vrijednosti nisu konzistentne i da jedna

drugu isključuje. Na primjer, da individualni utilitarizam isključuje heroizam, ili da individualni utilitarizam isključuje radikalni egalitarizam. Moj protuargument glasi: vrijednosne orijentacije pojedinca ne čine konzistentan sustav. Na primjer, utilitarac (čak i profiter) može biti ratni heroj, a u isto vrijeme može biti i radikalni egalitarac. Točno je da pojedinac na kognitivno-vrijednosnom planu teži konzistentnosti, ali ta se “konzistencija” ne uspostavlja teorijsko-logičkim rezoniranjem, već pomoću mehanizma psihološke racionalizacije. Ali, ta problematika izlazi iz okvira ovog rada.

2.2. Individualna razina

Na razini pojedinca dominantna je vrijednost individualni utilitarizam: stjecanje materijalnih i drugih društvenih dobara, koristoljublje. U običnom govoru to se označava riječju “bogaćenje”, a u novije vrijeme i izrazom “profiterstvo”. “Bogaćenje” kao vrijednosna orijentacija postojalo je i u vrijeme samoupravnog socijalizma, ali je tada ta vrijednost bila prigušivana, dakle – implicitna. Uz tu riječ uvijek se dodavao atribut “neopravdano”, pa se uvijek govorilo o “neopravdanom bogaćenju”. Sada je to postala eksplicitna vrijednost: stjecanje dobiti, profita, proglašava se društveno poželjnim i legitimnim. Kao eksplicitna vrijednost priznaje se bogaćenje u okviru zakona i poslovnog morala. Bogaćenje po svaku cijenu društveno se osuđuje i stigmatizira kao “profiterstvo”.

2.3. Nacionalna razina

Na nacionalnoj razini dominantna je vrijednost heroizam, junaštvo, samoprijegor, izgaranje, žrtvovanje u obrani domovine. Vera St. Erlich, utemeljiteljica moderne socijalne antropologije u Hrvatskoj, nazvala je tu vrednotu “herojski kodeks”. Ona tu vrijednost vezuje za masiv Dinarida. Međutim, domovinski je rat pokazao da je herojski kodeks jednako nazočan i u našim ravničarskim i primorskim krajevima, kao i u masivu Dinarida. U mirnodopsko vrijeme taj je kodeks latentan (ili se, nakon rata, transformira u autoritarnost), ali se u kriznim vremenima opet aktivira. Na taj se kodeks moramo osloniti ne samo u ratu već i u prvim godinama mirnodopske obnove budući da puritanska etika i marljiv metodički rad nije dio naše tradicije.

2.4. Socijetalna razina

Na socijetalnoj razini postoje bar tri dominantne vrijednosti: radikalni egalitarizam, solidarnost i autoritarnost.

2.4.1. Radikalni egalitarizam

Definicija. Egalitarizam se odnosi na distributivni proces u društvu, koji obuhvaća dvije stvari: 1) distribucija društvenih položaja i 2) alokacija “društvenih nagrada”. Kad se egalitarizam odnosi na distribuciju položaja (to je jednakost mogućnosti), možemo ga nazivati i jednostavno egalitarizam; kada se pak odnosi na alokaciju na-

grada, tada sugeriram naziv radikalni egalitarizam. Glavna je ideja radikalnog egalitarizma da nitko ne smije dobiti više od onoga koji ima najmanje. Popularni naziv te vrijednosti jest “uravnilovka” (izraz koji je navodno izmislio Staljin). K. Marx ga ironično naziva “komunizam siromašnih”. Postoje dvije dimenzije radikalnog egalitarizma: 1) “teorija jednakih želudaca” i 2) “intelektualna uravnilovka” (termin je izmislio prof. Lajoš Toth). Taj pojam bit će objašnjen u daljem tekstu.

Korijeni i podrijetlo. B. Moore locirao je korijene ove vrijednosti u agrarnom društvu (u povremenoj preraspodjeli zajedničkog agrarnog zemljišta u seoskoj zajednici). To su njezini historijski korijeni. Društveno-ekonomski korijeni jesu u socijalističkom kolektivizmu: uravnilovka je bila prisutna u svim socijalističkim društvima. Socio-psihološki korijeni nalaze se u stanju apsolutne deprivacije kada pojedinac nikakvom svojom akcijom pomoću kompetitivnog ekonomskog mehanizma ne može popraviti svoj položaj niti izaći iz bijede. Kao primjer možemo uzeti čamac na oceanu pun brodolomaca s vrlo ograničenim zalihama hrane i vode. Kakva je drukčija raspodjela na tom čamcu moguća osim svima jednako, da svi prežive? U situaciji deprivacije i preživljavanja, radikalni egalitarizam jedina je vrijednost koja je funkcionalna i koja omogućuje ljudima da sačuvaju ljudsko dostojanstvo. Budući da je Hrvatska danas u situaciji apsolutne deprivacije, korijeni radikalnog egalitarizma vrlo su jaki.

Egalitarni sindrom. Vrednota radikalnog egalitarizma jest centralna osovina oko koje je grupiran čitav niz kolektivnih stavova. Tu – kako bi je psiholozi nazvali – bateriju kolektivnih stavova nazvao sam “egalitarni sindrom”. On se sastoji od ovih komponenata:

1) Perspektiva ograničenog dobra. Tu ideju uveo je u literaturu američki socijalni antropolog G. M. Foster. To je percepcija reda stvari u ljudskom društvu prema kojoj je količina svih stvari što za čovjeka imaju pozitivnu vrijednost (dakle, ne samo ekonomskih dobara već i društvenog statusa i ugleda, zdravlja, ljubavi, prijateljstva i sl.) ograničena i ne može se ljudskim naporima povećati, već se može samo preraspodijeliti. Raspodjela ograničenog dobra jest tipa “zero-sum-game”: ono što A dobiva, to B gubi. Ili, kako to naš narod kaže: Ako jednome ne omrkne, drugome ne osvane. Pravedna je raspodjela samo ona koja daje svakome jednako. Korijeni te slike svijeta leže u agrarnoj ekonomiji. Glavni je ekonomski resurs zemlja, a ona se ne može povećati. Tehnologija je stagnantna i ne mijenja se stoljećima. U takvoj situaciji povećanje ljudskog napora ne daje nikakav rezultat. Ta je koncepcija prenesena u industrijsko društvo što se stvara u nerazvijenim zemljama pa su je prihvatile čak i neke društvene elite (Foster navodi primjer Meksika).

2) Norma egalitarne raspodjele plaća. Ta norma vladala je u razdoblju samoupravnog socijalizma u bivšoj Jugoslaviji. Postojao je neki neformalni društveni plafon koji “osobni dohoci” (da upotrijebim taj eufemizam) nisu smjeli prekoračiti

– plafonirane su bile čak i individualne aspiracije prema osobnom dohotku. Norma je otprilike glasila ovako: “Ti ne smiješ dobiti previše, bez obzira na tvoju produktivnost i druge okolnosti – ne smiješ ni željeti previše. Inače će te pogoditi društvene sankcije”. Postojanje takve norme empirijski smo dokazali u drugoj polovici 1960-ih godina D. Tadić, tada moja asistentica, i ja u jednoj studiji koja je poslije i objavljena. Danas ta norma vjerojatno pripada prošlosti.

3) Redistributivna etika. U distributivnom procesu djeluju dvije etike: 1) akvizitivna i 2) redistributivna. Akvizitivna je etika stjecanja ekonomskih dobara – etika profita, štednje i akumulacije. Susrećemo je u literaturi pod nazivom “protestantska etika” (M. Weber) i “puritanska etika”. Moralna je dužnost čovjeka da stječe, a ne da dijeli. Stjecanje, a ne redistribucija, daje čovjeku status u društvu.

Nasuprot tome, redistributivna etika kaže kako je moralna dužnost čovjeka da ono što ima podijeli s onima koji nemaju. Dijeljenjem ili čak uništavanjem (rasipanjem) vlastite imovine čovjek stječe status u društvu. Kao primjer možemo uzeti instituciju “potlatch” kod sjevernoameričkog plemena Kwakiutl. Onaj tko javno spali dio svoje imovine dobiva veći status u društvu. Nije to nikakav etnološki kuriozum: rastrošne svadbe, proslave, lijepljenje novčanica na čelo pjevačice u noćnom lokalnu, paljenje cigarete krupnom novčanicom u krčmi i mnogi slični običaji naš su pandan *potlatcha*.

Redistributivna etika ne mora poprimiti takve “ekstravagantne” oblike, ali ona ima svoje institucije. U malim agrarnim zajednicama to je razmjena darova. O tome je klasični francuski sociolog Marcel Mauss napisao posebnu raspravu. U velikim nacionalnim zajednicama glavna je redistributivna institucija država. Sjetimo se socijalističke države, neekonomskih cijena, subvencija i zajedničke potrošnje; sjetimo se latinoameričkih država gdje cijene često nisu pokrivale troškove proizvodnje – uostalom, u nas je to još i danas slučaj sa cijenom električne energije; sjetimo se, konačno, “države blagostanja” na Zapadu – sjetimo se Švedske i njezinih visokih poreza i socijalnih beneficija! O karitativnim ustanovama neću govoriti, premda su i to redistributivne institucije u suvremenom društvu.

U društvima gdje je na snazi egalitarizam mogućnosti susrećemo obje etike, u zemljama radikalnog egalitarizma postoji samo jedna – redistributivna etika.

4) Antipoduzetnički stav – a priori negativan stav prema poduzetništvu kao obliku ekonomskog ponašanja. Naslijeđen je iz našeg tradicionalnog, zadrugarskog društva i ideološki učvršćen tijekom samoupravnog socijalizma. U samoupravnom socijalizmu bilo je čak zazorno upotrijebiti termine poduzetništvo i poduzetnik. Umjesto toga upotrebljavao se vrijednosno neutralan termin “poslovnost”.

5) “Opsesija o privatniku” (izraz koji je izmislio neki beogradski novinar) – negativan stav prema privatnom privređivanju, koji je prevladavao u samoupravnom socijalizmu. Korijen je isti kao i kod antipoduzetničkog stava.

6) “Intelektualna uravnilovka”: vjerovanje da su ljudske sposobnosti kod svih ljudi jednake, jer svi zdravi mogu “krampati”. To je filozofija uprosječivanja. Prosjeci su bili omiljela statistička kategorija u socijalizmu.

7) Antiprofesionalizam. Važnu komponentu egalitarnog sindroma čini antiprofesionalizam. To je negativan stav prema stručnom znanju, profesionalnim normama, profesionalnoj grupi i profesionalnoj organizaciji.

Taj stav podcjenjuje stručno znanje i metodu, suprotstavlja im zdravorazumsko znanje i rasuđivanje, a stručnim kriterijima suprotstavlja političke i ideološke kriterije (“politička podobnost”, “klasni instinkt”, “nacionalni osjećaj”).

Na profesionalca čini se pritisak da u svojoj stručnoj aktivnosti odstupi od normi profesije – u prvom redu od stručne metodologije i profesionalne etike.

Antiprofesionalizam poriče autonomiju i identitet profesionalne grupe. On nastoji deprofesionalizirati stare etablirane profesije, kao što su, na primjer, pravo i medicina, te spriječiti profesionalizaciju novih zanimanja, kao što su, primjerice, menadžment (definiranje upravljanja poduzećem kao društveno-političke funkcije – *political management*) i novinarstvo (definiranje novinara kao “društveno-političkog radnika”).

I, na kraju, antiprofesionalizam se negativno odnosi prema profesionalnim organizacijama. On kritizira “cehovštinu” i nastoji pretvoriti profesionalnu organizaciju u transmisiju državno-političkog centra.

U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata antiprofesionalizam je bio eksplicitna vrijednost u društvu. Međutim, industrijalizacija izbacuje na eksplicitni plan znanje i stručnost kao nove vrijednosti, ali na implicitnoj razini i dalje dominira antiprofesionalizam. Praktična politika i dalje se zasniva na antiprofesionalizmu, uz verbalne pohvale znanju i stručnosti.

Političko-institucionalne promjene 90-ih godina nisu uklonile antiprofesionalizam. “Politička podobnost” ostala je i dalje neizrečeni, ali djelatni kriterij odabira kadrova, a o žalosnoj deprofesionalizaciji novinara u državnim medijima da i ne govorimo.

8) Antiintelektualizam. Svaki egalitarizam – čak i onaj koji zastupa jednakost mogućnosti, sadrži antiintelektualnu notu. Na to je još davno upozorio američki sociolog R. K. Merton govoreći o antiintelektualizmu u Americi. To se odnosi osobito na radikalni egalitarizam. Taj se antiintelektualizam posebno izražava u deprecijaciji intelektualnog i glorifikaciji fizičkog rada. Deprecijacija se osobito izražava u bijednoj cijeni autorskog arka kao prirodne jedinice intelektualnog rada. Također je očita u negativnom stavu prema inventivnom radu, u tendenciji da se za izume i tehničke racionalizacije ne plati ništa ili da se plati bijedno malo. Taj je stav išao čak do šikaniranja inovatora i njihova tjeranja iz poduzeća. Dakako, deprecijacija intelektualnog rada logički vodi političkoj desubjektivizaciji intelektualaca.

Zanimljivo je upitati se: gdje su korijeni – točnije, historijski korijeni antiintelektualizma? Prof. P. Novosel nalazi ih u proizvodnji u agrarnom društvu. U tom društvu proizvodnja se odvija tako da se uvijek ponavljaju postojeće naslijeđene sheme. U tom vječnom ponavljanju novim idejama nema mjesta – one ne znače ništa.

2.4.2. Solidarnost

Solidarnost je zapravo grupna vrijednost (grupna razina) i nalazimo je u svakoj ljudskoj grupi. U literaturi iz pedesetih godina ona se naziva grupna kohezivnost, a danas uglavnom solidarnost! I u našem društvu ona je bila grupni fenomen: bila je vezana za obitelj (pogotovo kućnu zadrugu – sjetimo se zadrugarskog slogana “Svi za jednoga, jedan za sve”), za rodbinu, selo i lokalnu zajednicu, a u novije vrijeme i za radni kolektiv. Na primjer, kad je nekome bila potrebna transfuzija, vodio je u bolnicu svoje srodnike i članove kolektiva – nije se mogao osloniti na anonimne davatelje.

Kao grupni fenomen solidarnost je “mehaničkog” tipa, prema poznatoj tipologiji E. Durkheima, koji razlikuje “mehaničku solidarnost” i “organsku solidarnost”. Mehanička solidarnost temelji se na zajedničkom socijalnom identitetu i kulturi primarne ljudske zajednice, a organska solidarnost na osjećaju međuzavisnosti u okviru društvene podjele rada. Mehanička je solidarnost centrirana na grupu, a organska solidarnost na globalno društvo (socijetalna razina).

Tijekom domovinskog rata solidarnost s prognanicima i izbjeglicama širi se s grupe na socijetalnu razinu – ona postaje socijetalni fenomen. Ali ona i dalje ostaje mehanička solidarnost, ne transformira se u organsku solidarnost. Stoga se može sumnjati da solidarnost, kakvu zapažamo danas, nije socijetalna vrijednost, već da je tu uključen drugi vrijednosni kod: herojski kodeks (nacionalna razina). Ali tek će poslijeratni period omogućiti da se točnije ustanovi karakter te vrijednosti. Ja sam je ovdje tentativno uvrstio u socijetalne vrijednosti.

2.4.3. Autoritarnost

Ovu vrijednost, čini se, nije potrebno definirati – svi znamo o čemu je riječ. To je dragovoljno podvrgavanje pojedinca autoritetu, strahopoštovanje pred hijerarhijom. Ali ne bilo kojem autoritetu – ne, na primjer, profesionalnom ili duhovnom autoritetu, već patrijarhalnom autoritetu (svejedno da li ocu obitelji ili ocu nacije). Njegovi su korijeni u agrarnom društvu i totalitarnim sustavima. No, čini se da postoje i drugi izvori, kao što je sam industrijski rad, osobito na klasičnoj tehnologiji. Tako S. M. Lipset u svojoj knjizi *Politički čovjek* govori o “autoritarnosti radničke klase”.

Da li se ta vrednota može empirijski mjeriti i dokazati? T. Adorno i njegovi kolege, koji su pred Hitlerom pobjegli u Ameriku, konstruirali su posebnu skalu za

mjerjenje autoritarne ličnosti – to je poznata F-skala. Nije mi poznato da li je ta skala ikada bila upotrijebljena u Hrvatskoj, ali bila je primijenjena prije ovog rata u nekim beogradskim srednjim školama. Rezultati su pokazali fantastično visoke skorove dobivene na toj skali – mnogo veće nego u SAD. Na nekoj ženskoj školi dobiven je najveći skor dotad zabilježen u stručnoj literaturi (5.30 na sedmočlanoj skali). Teško je rezultate tih istraživanja ekspanirati na hrvatsku populaciju. Ali imajući na umu da smo i mi proizašli iz sličnog agrarnog društva, razumno je pretpostaviti da bi skorovi i za našu populaciju bili ekstremno visoki.

Najvažniji rezultat autoritarne vrijednosti jest autoritarna politička kultura koja čini jednu od glavnih zapreka razvoju moderne demokracije. Autoritarna politička kultura prirodno se kristalizira u autoritarne političke institucije.

2.5. Zaključna razmatranja

Kakva je danas vrijednosna prtljaga što smo je naslijedili iz tradicionalnog i socijalističkog društva sa stajališta njegove funkcionalnosti?

Individualni je utilitarizam – što bi rekli Englezi – “mixed blessing”. Utilitarnost je vrijednosna pretpostavka tržišne ekonomije. Ali pretjerana, rekao bih – sirova utilitarnost pogoduje i razvoju “sive”, pa i “tamne” ekonomije, i u tom je smislu ta vrijednost disfunkcionalna. O erozivnom djelovanju na društveno tkivo neću ni govoriti.

Herojski je kodeks nesumnjivo visoko funkcionalan za opstanak nacionalne zajednice u postojećem okruženju, ali on uvijek tendira da se pretvori u autoritarnost.

Nasuprot tome, radikalni je egalitarizam veoma disfunkcionalan ne samo za razvoj industrijalizma, kako sam dokazivao još prije više od trideset godina, nego je disfunkcionalan za razvoj tržišne ekonomije uopće. Radikalni egalitarizam velika je zapreka modernizaciji hrvatskog društva.

Solidarnost je nedvojbeno funkcionalna vrijednost koju treba dalje gajiti.

Autoritarnost je, dakako, disfunkcionalna za razvoj političke demokracije u društvu.

Na kraju, postavlja se pitanje: što učiniti? Najjednostavnije bilo bi kazati: valja i dalje gajiti funkcionalne vrijednosti, a suzbijati one disfunkcionalne (na primjer, nadomještati radikalni egalitarizam egalitarizmom jednakih mogućnosti ili autoritarnost demokračičnošću). Ali vrijednosti su fenomeni dugog trajanja: polako nastaju, ali i vrlo polako nestaju. Da li onda čekati da neka disfunkcionalna vrijednost polako odumre pa tek onda mijenjati ljudsko ponašanje – ili treba mijenjati ponašanje odmah, a pustiti da vrijednost polako erodira i iščezne? Nije li to opasno? Ne vodi li mijenjanje ponašanja nasuprot vrijednostima ljudi – diktaturi? Ta opasnost nije samo akademska.

No ovdje moramo uvesti u razmatranje pojam strukture. Vrijednosti ne determiniraju ponašanje neposredno, već preko određenih struktura u kojima su utjelovljene (ekonomske, socijalne, političke, kulturne i druge strukture). Ljudi mogu zadržati svoje vrijednosti, ali će se ponašati prema zahtjevima strukture ako postoji diskrepancija između vrijednosti i strukture. Kad popusti pritisak strukture, vrijednosti će ponovno određivati ponašanje. Na primjer, mnogi su naši gastarbajteri došli u Njemačku s vrijednosnom prtljagom radikalnog egalitarizma, ali tamo su se uključili u sasvim drukčiju strukturu i postali uspješni industrijski radnici i poduzetnici. Prema tome, strategija mora biti: mijenjati strukture. Na to me prije četiri desetljeća upozorio čikaški profesor koji je bio veoma angažiran na projektima zajedničkog stanovanja crnaca i bijelaca. Njegova je strateška ideja bila: treba ići na zajedničko življenje i pustiti da rasne predrasude polako same odumru.

Treba, dakle, staviti naglasak na stvaranje novih struktura, ali u njih odmah ugrađivati nove vrijednosti. Tada neće biti opasnosti od novih diktatura.

LITERATURA

- Baier, K. i Rescher, N., 1969: *Value and the Future*, The Free Press, New York.
- Durkheim, E., 1933: *The Division of Labor in Society*, McMillan, New York.
- Erllich, V. St., 1965: Ljudske vrednote i kontakti kultura, *Sociologija*, 5.
- Foster, G. M., 1965: Peasant Society and the Image of Limited Good, *American Anthropologist* (67) 2.
- Greenfeld, L., 1992: *Nationalism*, Cambridge, Mass.
- Horton, Paul B./Hunt, Chester L., 1968: *Sociology*, McGraw-Hill, New York (drugo izdanje).
- Kluckhohn, C., 1949: *Mirror for Man*, McGraw, New York (također i: Value Orientation in the Theory of Action, u knjizi: T. Parsons i E. Shills (ur.), 1954: *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass.).
- Kuzmanović, B., 1987: *Problem motivacionih osnova samoupravljanja* (doktorska disertacija), Beograd.
- Lenski, G., 1965: *Power and Privilege*, McGraw, New York.
- Lipset, S. M., 1969: *Politički čovek*, "Rad", Beograd.
- Mauss, M., 1966: Essai sur le don, u: *Sociologie et anthropologie*, P. U. F., Paris.
- Merton, R. K., 1957: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill., The Free Press, New York.
- Moore, B., 1969: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penguin Books, Harmondsworth.

- Novosel, P., 1968: Reforma, samoupravljanje i psihologija predindustrijskog mentaliteta, *Naše teme*, 12.
- Pusić, V., 1992: *Vladaoci i upravljači*, Novi Liber, Zagreb.
- Seashore, S. E., 1954: *Group Cohesiveness in the Industrial Work Group*, Institute for Social Research, Ann Arbor, Mich.
- Shils, Edward A., 1994: The Political Class in the Age of Mass Society: Collectivistic Liberalism and Social Democracy, u: David B. Grusky, *Social Stratification*, Westview Press, Boulder.
- Tadić, D./Županov, J., 1969: Ekonomske aspiracije i društvena norma egalitarnosti, *Sociologija*, 2.
- Weber, M., 1968: *Protestantska etika i duh kapitalizma*, "Veselin Masleša", Sarajevo.
- Županov, J., 1970: Egalitarizam i industrijalizam, *Sociologija*, 1.
- Županov, J., 1987: Radikalni egalitarizam kao društveni kod, u: *Sociologija i samoupravljanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Županov, J., 1995: *Poslije potopa*, Globus, Zagreb.

Josip Županov

CROATIAN SOCIETY TODAY – CONTINUITY AND CHANGE

Summary

The article discusses some aspects of continuity and change in Croatian society. The first part, entitled "A Synoptic View of the Croatian Society Today", gives a bird's-eye-view of the Croatian society – its social structure, dominant values, main repetitive processes: cooperation, competition, conflict, and main processes of social change: modernization and re-traditionalization. It shows the simultaneous effect of forces of continuity and tendencies to change. The second part, entitled "Dominant Values of Croatian Society", presents dominant values on three levels of centeredness: individual (individualism and utilitarianism), national (the "heroic codex") and societal (radical egalitarianism, authoritarianism and solidarity). The war has not introduced significant changes into the value system, apart from a more prominent and generalized "heroic codex" and solidarity.

Keywords: Croatian society, social structure, dominant social values, modernization, re-traditionalization, radical egalitarianism, authoritarianism, solidarity